

तिष्ण

वर्ष : १२ वा। अंक ८ था
जानवारी-फववारी-माचे- २०२२

मूर्तीशिल्प, कला व स्थापत्य

विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक - चौथा; एप्रिल-मे-जून २०२२

UGC Care Listed Journal

ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३.
मो. ९९०४००३९९८

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X
साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

मूर्तिशिल्प, कला व स्थापत्य विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक – चौथा; एप्रिल-मे-जून २०२२

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●

डॉ. जगदीश व्यंकटराव भेलोंडे

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे

डॉ. ताहेर पठाण

डॉ. ममता इंगोले

डॉ. फुला बागूल

डॉ. वंदना महाजन

डॉ. वामन जाधव

डॉ. अनिल गर्जे

डॉ. रामचंद्र झाडे

डॉ. यशवंत सोनुने

मूल्य : २०० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे; परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,
कन्ड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३. मो. ९९०४००३९९८

	- डॉ. चंदन एम. बावलगावे	
46.	मध्ययुगीन दक्षिण भारतातील मशिद स्थापत्य शिल्प - शेख इस्माईल महेबुब	216 - 219
47.	मराठवाड्यातील वारकरी संप्रदाय आणि मुर्तिशास्त्राचे महत्व - दिपीका हिमत पवार	220 - 222
48.	महाराष्ट्रातील वास्तुशिल्पाचा प्रवास : प्राचीनकाळ ते मराठेशाहीपर्यंत - Dr. Mubaraque Quraishi	223 - 229
49.	वज्रयान पंथातील स्त्रीप्रतीमांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण - कल्पना उत्तम म्हस्के	230 - 234
50.	पुंगळा येथील हेमाडपंती शैलीतील मंदिर - प्रा.उद्धव उमाजी राऊत	235 - 236
51.	गुरुश्वर मंदिर स्थापत्याचा अभ्यास - डॉ. कामाजी डक व प्रा. पुष्पा गायकवाड	237 - 241
52.	बौद्ध धर्मातील बुद्धप्रतिमा व मुद्रांचा अभ्यास - सोनिया वामनराव डावरे व डॉ. शिला स्वामी	242 - 245
53.	रायगड जिल्ह्यातील गांधारपाले लेण्यांचा शिल्पशैलीय अभ्यास - प्रा. डॉ. एस.व्ही पाथरकर	246 - 249
54.	अहमदनगर जिल्ह्यातील मंदिरे - वृषाली संजय माळी	250 - 255
55.	माडगीहाळ येथील प्राचीन मंदिर आणि शिल्पकृती - डॉ. सचिन शिंदे	256 - 259
56.	भारतीय स्थापत्यकला आणि शिल्पकला : उदय आणि विकास - प्रा.घाडगे शंकर धारबा	260 - 263
57.	सिंधू संस्कृतीतील वस्त्रे - विठ्ठल लक्ष्मण फुलारे व डॉ. भेलोंडे जे. व्ही.	264 - 266
58.	खामगाव तालुक्यातील मध्ययुगीन शिवमंदीरे: एक चिकित्सक अध्ययन - डॉ.किशोर मारोती वानखडे	267 - 273
59.	सातारा जिल्ह्यातील धावडशी येथील ब्रह्मोद्रस्वामी मंदिर : मराठा स्थापत्य शैलीचा उत्कृष्ट नमुना - मच्छिंद्र रूपचंद चौधरी	274 - 278
60.	बोरगाव ता.वाळवा जि. सांगलीयेथील वीरगळचा इतिहास - प्रा. डॉ. चंपाताई श्रीरंग बोधले	279 - 282

रायगड जिल्ह्यातील गांधारपाले लेण्यांचा शिल्पशैलीय अभ्यास

- प्रा. डॉ. एस. व्ही पाथरकर

इतिहास विभाग प्रमुख, शेठ.जे.एन.पालीवाला महाविद्यालय पाली
ता. सुधागड जि. रायगड. ई-मेल : svpatharkar@jnpaliwala.in

रायगड जिल्हामधील ऐतिहासिक पर्यटनस्थळांपैकी महाड तालुक्यात गांधारपाले येथे प्राचीन बौद्धकालीन 28 लेणी आढळतात. या लेण्यामध्ये चैत्यगृह, विहार व स्तूप बौद्धकालीन मुर्ती पहावयास मिळतात. यापैकी येथील लेण्या सामान्य युगाच्या सुरुवातीच्या शतका पासूनच्या आहेत. लेण्याच्या माहिती बाबत एक ढोबळमानाने असलेली गोश्ट अशी की पुरातनकाली बौद्ध भिक्ष्यु हे धर्म प्रसारार्थ भारतभर फिरत असत. ते नियम पाळणे सुलभ व्हावे आणि धर्म प्रसाराचे फिरणार्या भिक्ष्यूंची ध्यान धारणेची सोय सहज व्हावी यासाठी अशी लेणी शिल्पशैली च्या दृष्टिकोनातून पहिल्या शतकात खोदून घेतल्याचा उल्लेख आहे.

उद्देश :

लेण्यांच्या अभ्यासातून त्या त्या प्रांताचा सामाजिक धार्मिक सांस्कृतिक इतिहासाची माहिती जाणून घेणे हा या शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधन पद्धती :

गांधारपाले लेणी या शोधनिबंधासाठी निरीक्षण पद्धती व साहित्यक सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे. त्यानुसार विविध लेखन साहित्य व लेख संकेतस्थळ मार्फत माहिती मिळवली आहे.

विवेचन

कोकण प्रांतात अनेक शिल्प संस्कृती पहायला मिळतात. त्यात सातवाहन, हेमाडपंथी, जैन आणि बौद्धकालीन संस्कृतीचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो. प्राचीन मंदिरे हेमाडपंथी वास्तुवौलीतील आहेत. तर बौद्धकालीन गुंफा इथल्या शिल्पसंस्कृतीला आणखीन समृद्ध करून गेल्या आहेत. महाड येथील मुंबईगोवा

तिफण : मूर्तिशिल्प, कला व स्थापत्य विशेषांक

246

महामार्गावर असलेली गांधरपाले लेणी रायगडच्या समृद्ध कलाविशकरात मोठी भर टाकत आहेत.¹

महाडमधील सावित्री नदीच्या किनारावर पसरलेल्या विस्तीर्ण शेतजमिनीला लागूनच मुंबईगोवा महामार्गावर असलेल्या एका उंच टेकडीवर गांधरपाले लेण्यांचा हा समूह खोदण्यात आलेला आहे प्रमुख तीन स्तरांमध्ये ही लेणी खोदलेली आहेत. एकुण 28 लेण्यांमध्ये 3 चैत्यगृह आणि 19 विहारांचा समावेश आहे. साधारणतः पहिल्या शतकात या लेण्यांची खोदाई करण्यात आली आहे. पेरील्स या ग्रंथातील उल्लेखानुसार कंभोग वंशातील विश्णु पुलीत या राजाने ही लेणी खोदू घेतल्याच उल्लेख आहे. या लेणी समूहात 3 ब्राह्मी भाशेतील शिलालेख पहायला मिळतात.² पूर्वाभिमुख असलेल्या या लेण्यांमध्ये समोरचा विस्तीर्णशेतमळा आणि सावित्री नदीच्या किनारावर नांदते महाड शहर दृश्टीला पडते. पहिल्या शतकात बुध धर्माचा मोठा प्रभाव होता. या काळात राज्य करणार्या बुधधर्मीय राजांच्या राज्यात सुखसमृद्धता बहरलेली होती. याच्या पाऊलखूणा आजही महाड शहरात पहायला मिळतात. जेथे बुध लेणी तेथे सुख समृद्धी हे समीकरण महाडलाही लागू पडते

महाडच्या वैभवशाली इतिहासात बुधलेण्यांचे स्थान अग्रक्रमाने घेतले जाते या लेण्यांमध्ये चैत्य विहार, स्तूप, बुधमूर्ती, प्रत्येक लेण्याच्या बाजूला असलेले पाण्याचे टाके, लेण्यांमध्ये भिंतीत खोदलेले बाक, स्तंभ, खिडकी, ओटा असे महाराश्ट्रातील अन्य लेण्यांमध्ये पहायला मिळत नाही असे वैशिष्ट्यपुर्ण कोरीव काम पहायला मिळते. महाड तालुक्यातील गांधारपाले या गावाजवळ असलेली ही लेणी सध्या पुरातत्व विभागाच्या ताब्यात आहेत. या लेण्यांची ब्रूहाच ठिकाणी नासधूस झालेली पहायला मिळते. काही ठिकाणी खांबही मोडून पडलेले आहेत. तर बुधमूर्तीचीदेखील नासधूस झाली आहे.³

26 लेण्यांपैकी पहिले लेणे हे एक चैत्यविहार आहे. या लेण्याला सात कमानी आहेत. लेण्याला सहा खांबी ओसरी असून ओसरीच्या मागे भव्य दालन आहे. सहा खांबांपैकी फक्त एकच खांब पुर्णपणे कोरलेला आहे बाकीचे पाच अर्धवट आहेत. दालनात उजेड येण्यासाठी दोन खिडक्यांची रचना केलेली आहे. दालनात प्रवेश केल्यानंतर आपल्याला डावीकडच्या भिंतीत चार, तसेच समारेच्या भिंतीत मध्यभागी गर्भगृह आणि गर्भगृहाच्या मध्यभागी बुधमूर्ती तोरणात बसविली आहे. मुर्तीची बरीच नासधूस झालेली आहे. मुर्तीच्या आसनाखाली धर्मचक्र, हरणे, चवरीधारी आणि आकाशात उडणारे यक्ष दिसतात.⁴ ही मूर्ती ज्या प्रकारात कोरली आहे, त्याच्या मागील भागात आसतनस्थ बुधमूर्तीचा आराखडा दिसतो. मुर्ती खोदण्यापूर्वी तिची रेखाचित्रे कोरण्याची पृष्ठदत महाराश्ट्रातील कोणत्याही लेण्यात बघावयास मिळत नाही. पण ह्या मूर्तीचे खोदकाम आणि बाहेरील खांब अर्धवट का ठेवले याचे उत्तर मिळत नाही.

दुसऱ्या लेण्याचे खोदकाम अर्धवट आहे. लेण्यासमोर उघडे प्रांगण, ओसरी, दोन दर्शनी खांब आणि खोली अशी रचना आहे. ओसरीच्या उजव्या बाजूच्या भिंतीत ओबडधोबड कोरलेला बाक असून असाच बाक आतल्या खोलीतसुधा कोरलेला आहे. तिसरे लेणी म्हणजे एक खोली आहे. उजवीकडील भिंतीत दगडी बाक कोरलेला असून, दर्शनी भागात असलेल्या खांबांवर वरच्या बाजूला पोटमाळ्यासारखी खेण्यात कोरलेली आहे. दर्शनी भागात खांब आणि खांबाच्या मागे दगडी ओटे आहेत.⁵ या लेण्यातील खांब स्तंभ आणि अर्ध स्तंभांमध्ये कोरलेले आहेत. अर्धस्तंभ चौकोनी आहेत. ओसरीच्या उजवीकडील भिंतीत तळाशी छोटी पायरी असलेला बाक आहे. या लेण्यापासून खाली उतरत जाणार्या लेणी क्रमांक 4ला जातात.

चौथ्या क्रमांकाच्या या लेण्याची खोली, दालन आणि ओसरी अशी रचना आहे. खोलीत बाक कोरलेला आहे. दालन हे खोलीपेक्षा मोठे आहे. या खोलीत उजव्या बाजूच्या भिंतीत बाक कोरलेला आहे.⁶ ओसरीच्या दर्शनी भागात स्तंभ आणि आधारस्तंभ असून त्यांची अवस्था फार वाईट आहे ओसरीच्या उजव्या भिंतीवर शिलालेख आहे.

मात्र, त्यातील काही काही अक्षरेच वाचता येतात. पहिल्या ओळीत असलेली 'मा य न सा' हीच अक्षरेच वाचनीय राहिली आहेत. हा शिलालेख बारम्ही लिपीत आहे.

पाचव्या लेण्यांची रचना मंडपासारखी दोन स्तंभ आणि ओसरीच्या आत दालन आहे ओसरीला दोन स्तंभ आणि दोन अर्धस्तंभ चौकोनी असून, त्यांच्यावर वाळुच्या घडयाळयाच्या आकाराची नक्षी आहे. दालनाच्या आतील तिन्ही बाजूना बाक आहे.⁷

सहावे लेणे चौथ्या आणि पाचव्या लेण्यांपेक्षा खालच्या थरावर आहे. या लेण्यांचे खोदकाम अर्धवट सोडून देण्यात आलेले आहे. लेण्यांजवळ दोन पाण्याची टाकी असून त्यापैकी फक्त एकच टाकेव्यवस्थित कोरलेले आहे.

सातवे लेणे सहाव्या लेण्याच्या पातळीत आहे. ओसरी आणि त्याच्या मागे खोली अशी या लेण्याची रचना आहे. खोलीत दगडी ओटा आणि ओसरीत दगडी बाक आहे. ओसरीचा दर्शनी भाग कोसळला आहे.⁸

आठवे नंबरचे लेणे गांधारपाले लेणीसमूहातील वैशिश्ट्यपूर्ण लेणे आहे. हे एक चैत्यविहार आहे. हे एक चैत्यविहार आहे. या लेण्याच्या दर्शनी भागात दोन मोडकेखांब आणि दोन अर्धस्तंभ आहेत दोन्ही अर्धस्तंभ चौकोनी आकाराचे आहेत. अर्धस्तंभावरती वाळुच्या घडयाळयाच्या आकाराची नक्षी कोरलेली आहे. लेण्याच्या अंतर्गत भागात डाव्या आणि उजव्या बाजूला दगडी बाक असलेल्या तीन-तीन खोल्या आहेत. पाठीमागच्या भिंतीत मध्यभागी स्तुपासाठी गाभारा असून गाभारात स्तूप नाही. पण त्या स्तुपाची दगडी छत्रावली अजूनही छताशी आहे व त्याच्याबरोबर खाली स्तुपाचा गोलाकारही दिसतो. गाभाराच्या उजव्या भिंतीवर वाचनीय शीलालेख आहे.⁹

नवव्या लेण्यात असलेल्या खोलीत बैठकीसाठी दगडी बाक नाही. पण दालनाचे वैशिश्ट्य म्हणजे दालनाला असलेला दरवाजा आणि दोन खिडक्या. ओसरीत उजव्या भिंतीत दगडी खोदीव बाक असून ओसरीला इतर लेण्यांप्रमाणेच खांब आणि अर्धस्तंभ आहेत.

दहाव्या लेण्याची रचना नवव्या लेण्यासारखी आहे. तर अकरा आणि बाराव्या लेण्यात दर्शनी भागात दोन स्तंभ आणि दोन अर्धस्तंभ आहेत तेराव्या लेण्याला आयताकृती दरवाजा आणि दरवाजाच्या दोन्ही बाजूला खिडक्या खोदलेल्या आहेत. लेण्याला दोन स्तंभ आणि दोन अर्धस्तंभ आहेत. तर चौदाव्या लेण्याची रचना खोली आणि ओसरी अशी आहे.¹⁰

पंधरावे लेणे हे एक चैत्यगृह आहे. स्तूप पाठभिंतीत कोरलेला आहे. हा स्तूप तीन थरात असून स्तूपाच्या दंडाकृती गोलावर नक्षी वरच्या अर्धगोलाकृती भागावर चौकोनी हर्मिका आणि त्याच्यावर छतापर्यंत जाणारा उलट्या पायरऱ्यांचा थरांचा पिरामिड आहे

सोळाव्या लेण्यात ओसरी, दालन आणि खोली अशी या लेण्याची रचना असून दालनात तिन्ही भिंतीचा ओटा खोदलेला आहे. सतराव्या लेण्याच्याचे खोदकाम अर्धवट सोडून दिलेले आहे. अठरा आणि एकोणीस या दोन्ही लेण्यातील ओसरी व दालनांचे खोदकाम पूर्ण झाले असले तरी खोल्यांचे खोदकाम अर्धवट आहे. विसाव्या लेण्याच्या खोदकामाला सुरुवात करून खोदकाम लगेच च सोडून दिलेले दिसते. एकविसावे लेणे हे एक चैत्यगृह असून ते समोरच्या बाजूने खूले आहे. या लेण्यात फक्त स्तुपासाठी मध्यवर्ती खोली आहे. खोलीच्या उजव्या भिंतीवर आसनस्थ बुधाची प्रतिमा आहे.¹¹

बाविसाव्या लेण्याची ओसरी आणि खोली अशी रचना आहे. तर तेविसाव्या लेण्याची ओसरी आणि त्याच्यामागे दालन अशी या लेण्याची रचना. दालनाला दरवाजा आणि दोन्ही बाजूना एक-एक खिडक्या आहेत. चोविसाव्या लेण्याला ओसरीच्या मागे दोन खोल्या आहेत. खोल्यांचे दरवाजे ओसरीत आहेत.⁹ ओसरीच्या डाव्या भिंतीत कोनाङ्यात दगडी बाक कोरलेला आहे. दर्शनी भागात असलेल्या अश्टकोनी खांबांचे खालचे भाग तुटलेले

आहेत. पंचविसाच्या लेण्याच्या ओसरीमाग एकाच खोली असून खोलीचा दरवाजा तळापासून ते अगदी छतापर्यंत कोरलेला आहे. या लेखाची लिपी ब्राह्मी आहे. तर शेवटच्या अठांविसाच्या लेण्याला समोर ओसरी, त्यामागे दालन आणि दालनाच्या मागे खोली अशी रचना या लेण्याची आहे. या लेण्याची आहे. दालनाच्या उजव्या भिंतीत बाक कोरलेला आहे. या लेण्याची अवस्था फारच बिकट आहे. असे हे महाडमधील गांधारपाल लेणी संशोधकांच्या आकर्षणाचा विशय ठरत आहे. कोकणातील शिल्पशैलीतले उत्कृश्ट नमुना असलेले हे लेणे काळाचा ओघात दुर्लक्षित झालेले दिसते. 12

सारांश

बौद्धकालीन लेण्यांचा अभ्यास करताना आढळलेल्या लेण्यामध्ये चैत्य, विहार, गर्भगृह, शिलालेख, स्तूप, बुद्धिमूर्ती तसेच प्रत्येक लेण्याच्या बाजूला असलेले पाण्याचे टाके व लेण्यांमध्ये भिंतीत खोदलेले बाक ओटा व स्तंभ असे महाराश्ट्रातील अन्य लेण्यांमध्ये पहाण्यास मिळत नाही. महाडमधील गांधारपाले लेणी संशोधणाच्या दृश्टीने आकर्षणाचा विशय ठरत आहे. तसेच कोकणातील शिल्पशैलीचा एक उत्कृश्ट नमुना येथे दिसून येतो तसेच गर्भगृहाच्या मध्यभागी बुद्धिमूर्ती तोरणात बसवली आहे. ही मूर्ती ज्या परिसरात कोरली आहे. त्याच्या मागील भागात आसनस्थ बुद्धिमूर्तीचा आराखडा दिसतो. मूर्ती खोदण्यापुर्वी तिचे रेखाचित्रे कोरण्याची पद्धत महाराश्ट्रातील कोणत्याही लेण्यात पहाण्यास मिळत नाही.

संदर्भसुची

- एम.एस देशमुख ”असा हा रायगड” शोभना प्रकाशन अलिबाग पान 49 डिसेंबर 2003
- देशा आंधारपाले लेणी समग्र माहिती 30 मे 2015
- Ahir DC(2003) Buddhist sites and shrines in India history art and architecture Delhi Sri Satguru publications.
- भारतीय संस्कृती कोश खंड 8 वा पान 270
- प्रा.की.के भोसले रायगड जिल्ह्यातील इतिहासच्या पाऊल खुणा जिद प्रकाशन पनवेल पान 56
- जिल्हा माहिती कार्यालय रायगड अलिबाग माहिती स्रोत महान्यूज मे 2015
- डॉ दाऊद दळवी महाराश्ट्रातील लेणी पान 156
- प्रहार 16 सप्टेंबर 2015
- दै.सकाळ 5 फेब्रुवारी 2019
- पुढारी ”सह्याद्रीच्या पाऊलखुणा“ 2 जाने 2018
- सुधीर सुखठणकर महाडचा गौरक्षाती इतिहास महाराष्ट्र शासन 15मजला नरिमन भवन मुंबई

